

УДК 811.161.2'367.335

Прихованi семантико-синтаксичнi вiдношення в системi складносурядних речень сучасної української мови: лiнгвiстичний та лiнгводидактичний аспекти

Олександр Межов

Волинський національний університет імені Лесі Українки м. Луцьк, Україна

Надiйшла до редакцiї: 10.03.2024 • Схвалено до друку: 10.04.2024

Анотацiя

У статтi здiйснено комплексне дослiдження прихованих семантико-синтаксичних вiдношень у системi складносурядних речень сучасної української мови; встановлено деривацiйнi зв'язки й синонiмiчнi вiдношення мiж складносурядними та складнопiдрядними конструкцiями; запропоновано критерiї виявлення прихованих змiстових вiдношень на рiвнi складносурядного речення, що сприятиме належному декодуванню закладеної в ньому iнформацiї з боку адресата та здiйсненню синтаксичного аналізу на заняттях з української мови в закладах освiти.

Ключовi слова: прихованi семантико-синтаксичнi вiдношення, складносуряднi речення, складнопiдряднi речення, сполучники, синонiмiчнi вiдношення, деривацiйнi зв'язки, сучасна українська мова

UDC 811.161.2'367.335

Hidden semantic-syntactic relations in the system of compound sentences of the modern Ukrainian language: linguistic and linguo-didactic aspects

Oleksandr Mezhov

Lesya Ukrainka Volyn National University, Lutsk, Ukraine

Received: 10.03.2024 • Accepted: 10.04.2024

Abstract

Various types of semantic-syntactic relations can be observed in the structure of compound sentences. Typically, in the presence of specialized formal-semantic means of explication, the process of their identification by the addressee occurs quickly and smoothly. However, if conjunctions are absent or have atypical manifestations, the semantic-syntactic relations between the predicative parts of a compound sentence are hidden. This complicates their establishment by the recipient, and therefore prevents him/her from adequately perceiving and understanding the communicated information. Consequently, systematic research of the specifics of hidden semantic-syntactic relations in different types of compound sentences is required. The purpose of this article is to conduct a comprehensive analysis of hidden semantic-syntactic relations at the level of compound sentences in the modern Ukrainian language in linguistic and linguo-didactic aspects. The achievement of the goal was facilitated by the application of linguistic methods such as descriptive, structural, transformational, componential analysis, and contextual-semantic analysis. The research is based on the material of sentence constructions selected from the texts of the artistic style of the modern Ukrainian language. Results. In the system of compound sentences, hidden semantic-syntactic relations primarily represent causal and conditional sentences with an asemantic conjunction «*i*», which is a purely formal marker of coordinate connection. Hidden semantic-syntactic relations are also characteristic of compound adjoining constructions with conjunctions «*i*», «*a*», «*але*». Their establishment by the recipient is facilitated by the lexical content, the arrangement of the predicative parts, syntactic parallelism, the correlation of the forms of predicate verbs, and the intonation of the utterance. Observations of compound sentences in fictional texts indicate that the conjunction «*i*» is not always a marker of actually coordinative relations, «*a*» – of comparative, and «*але*» – of adversative relations. Although each of them undoubtedly specializes in expressing its own relation, through appropriate transposition into secondary semantic spheres, partially losing their semantic significance, they become indicators of adjoining semantic-syntactic relations, which acquire a hidden character in the structure of a compound sentence. Originality. The hidden content relations in various structural-semantic types of compound sentences are characterized. The derivational and synonymous relations between compound and complex subordinate constructions are established. Criteria for identifying hidden semantic-syntactic relations at the level of compound sentences are offered. This will contribute to the proper decoding of the information contained in it by the addressee and the implementation of high-quality syntactic analysis in Ukrainian language classes in educational institutions. Conclusion. Hidden semantic-syntactic relations in compound sentences can hinder effective verbal communication between the addresser and the addressee. This requires the participants of the communicative process to have thorough linguistic knowledge of structural-semantic specificity, syntactic synonymy, derivational connections, intonation, punctuation, stylistic use, and expressive possibilities of compound sentences. Sufficient linguistic-communicative competencies will enable the recipient to establish these relations and adequately perceive the communicated content, while education seekers will be able to properly analyze expressions at the syntactic level. Research on hidden content relations in complex subordinate and conjunctionless constructions is considered promising.

Keywords: hidden semantic-syntactic relations, compound sentences, complex subordinate sentences, conjunctions, synonymous relations, derivative connections, modern Ukrainian language

Постановка проблеми. Утверджений в українському мовознавстві багатоаспектний підхід до аналізу синтаксичних одиниць уможливує кваліфікацію складного речення у формально-синтаксичному, семантико-синтаксичному й комунікативному вимірі як «об'єднання предикативних одиниць на основі відповідного синтаксичного зв'язку й семантико-синтаксичного відношення, яке побудоване за певною структурною схемою і функціонує як єдине комунікативне ціле» (Вихованець, 1993, с. 288). Отож фундаментальними поняттями синтаксису складного речення є синтаксичні зв'язки та семантико-синтаксичні відношення, яким властиве паралельне функціонування й різноспрямованість. Сурядний синтаксичний зв'язок формує складносурядні речення в сполучникових та безсполучникових варіантах. У структурі цих речень простежуємо різні типи семантико-синтаксичних відношень: єднально-перелічувальні, зіставно-протиставні, розділові, градаційні, приєднувальні тощо. Зазвичай за наявності спеціалізованих формально-семантичних засобів експлікації, процес їх ідентифікації адресатом відбувається швидко й безперешкодно. Якщо ж сполучники відсутні або мають нетипові вияви, семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами складносурядного речення «завуальовані, мають прихований характер, що утруднює їх встановлення реципієнтом, а отже, перешкоджає йому адекватно сприймати й розуміти повідомлювану інформацію» (Межов, Костусяк & Здіховська, 2023, с. 4). Крім того, студентам ЗВО та учням ЗЗСО нелегко виконати синтаксичний аналіз таких одиниць. З огляду на це потребує окремого вивчення проблема функціонування та встановлення типів складносурядних конструкцій із прихованими змістовими відношеннями, що також допоможе здобувачам освіти краще засвоїти відповідні теми курсу «Синтаксис української мови».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У лінгвоукраїністиці кінця ХХ – початку ХХІ сторіччя маємо чимало праць, у яких висвітлено типологію й засоби репрезентації семантико-синтаксичних відношень на рівні складного речення загалом (І. Вихованець (Вихованець, 1993; Вихованець, 1992), К. Шульжук (Шульжук, 2010), Т. Масицька (Масицька, 2016), С. Гузенко (Гузенко, 2019)), а також складнопідрядного

(Р. Христіанінова (Христіанінова, 2012)), складносурядного (Н. Рула (Рула, 2019)), безсполучникового (Р. Христіанінова (Христіанінова, 2014)) зокрема. Активний розвиток нових лінгвістичних парадигм уможливив вивчення синтаксичних одиниць не лише в структурно-семантичному аспекті, а й функційно-когнітивному, комунікативно-прагматичному, лінгводидактичному та ін. Із цього погляду набуває особливої актуальності системне дослідження специфіки прихованих семантико-синтаксичних відношень у різних типах складних речень. З поняттям «приховані семантичні відношення» І. Вихованець пов'язував граматичний опис семантичної осі темпоральності (Вихованець, Городенська, & Русанівський, 1983, с. 63–66), функційно-семантичних параметрів неелементарних простих речень (Вихованець, 1992); К. Городенська – дериваційних процесів у синтаксисі (Городенська, 1991), сполучникових засобів зв'язку в простих та складних реченнях (Городенська, 2010), О. Межов – семантичних і морфологічних варіантів синтаксем (Межов, 2012; Межов, Костусяк & Здіховська, 2023). Проте на рівні складносурядного речення це питання ще недостатньо висвітлене як у власне лінгвістичному, так і в лінгводидактичному аспекті.

Мета і завдання статті. Мета статті – здійснити комплексний аналіз прихованих семантико-синтаксичних відношень у системі складносурядних речень сучасної української мови. Досягнення мети можливе шляхом реалізації таких основних завдань: 1) схарактеризувати приховані змістові відношення в різних структурно-семантичних типах складносурядних речень; 2) установити дериваційні й синонімічні зв'язки між складносурядними та складнопідрядними конструкціями методом трансформацій; 3) запропонувати критерії виявлення прихованих семантико-синтаксичних відношень на рівні складносурядного речення, що сприятиме належному декодуванню закладеної в ньому інформації з боку адресата та здійсненню якісного синтаксичного аналізу на заняттях з української мови в ЗВО і ЗЗСО. Дослідження ґрунтується на матеріалі реченневих конструкцій, дібраних із текстів художнього стилю сучасної української мови.

Виклад основного матеріалу дослідження. Приховані семантико-синтаксичні відношення можна простежити на рівні всіх структурно-семантичних типів складного речення (складносу-

рядного, складнопідрядного, безсполучникового). У системі складносурядних структур такі відношення репрезентують передовсім причиново-наслідкові речення з асемантичним сполучником *і* (*й*), який є суто формальним маркером сурядного зв'язку. У таких реченнях, на думку К. Городенської, «порушено узвичаєну для інших груп сурядних сполучників кореляцію між їхньою формально-синтаксичною та семантико-синтаксичною функціями» (Городенська, 2010, с. 55). Змістові відношення між предикативними частинами допомагає встановити їхнє лексичне наповнення, інтонаційне оформлення вислову, співвіднесеність (дериваційні зв'язки) зі складнопідрядними реченнями причини або наслідку, пор.: *Пообіцяв бути інакшим – і вибрали* (Ліна Костенко) ← *Вибрали, позаяк пообіцяв бути інакшим; Вони вже негодні були йти, і їх друзі тримали попід руки, апатично і байдуже допомагаючи пройти останній пруг землі...* (Іван Багряний) ← *Друзі тримали їх попід руки, апатично і байдуже допомагаючи пройти останній пруг землі, адже вони вже негодні були йти; Він мав погану пам'ять на дати, і Софія завжди нагадувала йому про дні народження та маленькі ювілеї їхнього родинного життя* (Василь Шкляр) ← *Софія завжди нагадувала йому про дні народження та маленькі ювілеї їхнього родинного життя, бо він мав погану пам'ять на дати.*

За трансформації складносурядних речень у складнопідрядні причинові змінюється порядок розташування предикативних частин, а в наслідковій – залишається сталим, пор.: *Нагостили Велети велетенські леза – і упала леготом в зрубі береза* (Марія Влад) ← *Нагостили Велети велетенські леза, так що упала леготом в зрубі береза; Спав я без одягу, і ось тут вона нарешті розгледіла все* (Сергій Жадан) ← *Спав я без одягу, так що вона нарешті розгледіла все; Батько один, і діти не вибирають батьків* (Михайло Томчаний) ← *Батько один, так що діти не вибирають батьків; Марійко, ти ще молода, і все ще владнається!* (Жанна Куява) ← *Марійко, ти ще молода, так що все ще владнається!*

За аналогією приховані двобічні умовно-наслідкові відношення складносурядних речень з асемантичним сполучником *і* (*й*) знаходять свій формальний вияв у синонімічних складнопідрядних конструкціях умови шляхом уведення сполучників *якщо* (*якщо... то*), *як* (*як... то*). Їхні дериваційні зв'язки віддзеркалюють такі трансформаційні перетворення: *Ступиш кілька кроків – і слід миттю викаже тебе* (Володимир Малик) ← *Якщо ступиш кілька кроків, то слід миттю викаже тебе; Вистачає придивитися до пейзажів – і все стає очевидним* (Юрій Андрухович) ← *Якщо придивитися до пейзажів, все стає очевидним; Листок на листок – і вже оберемок* (Дмитро Онкович) ← *Якщо листок класти на листок, то вже буде оберемок; Зустрів тебе, моя любове, – й настала вічна мить з початком, тільки без кінця* (Іван Вихованець) ← *Як зустрів тебе, моя любове, настала вічна мить з початком, тільки без кінця.*

У всіх вище поданих прикладах можемо сполучник *якщо* замінити на *коли*, адже нерідко на такі змістові відношення накладаються темпоральні, які залежно від лексичного наповнення предикативних частин виявляються то слабкіше, то сильніше. Наприклад, у сурядній конструкції *Виростеш – і віддадуть* (Володимир Лис) базовою є темпоральна семантика, зумовлена наявністю дієслівного предиката з часовою семою *виростеш*, на яку нашаровується відтінок умови, пор.: *Коли виростеш, віддадуть* (*Як виростеш, то віддадуть*). У реченні *А ти вийшла – і сталося чудо якесь...* (Олександр Олесь) простежуємо темпорально-наслідкові відношення, у виразненні дієсловом *сталося*, пор.: *А коли ти вийшла, сталося чудо якесь*. За відсутності розділових знаків (тире або коми) через спільний для обох частин часовий детермінант такі змістові відношення майже непомітні: *Наприкінці лютого спали морози і ліс терпко запах весною* (Василь Шкляр). Проте саме завдяки йому, а також лексико-граматичним маркерам *спали морози і запах весною* реципієнтові вдається декодувати приховані не лише причиново-наслідкові відношення, а й темпорально-наслідкові (часової послідовності).

Крім прихованих відношень реальної умови, можливі відношення ірреальної умови завдяки введенню частки *б* (*би*), напр.: *...мені б вільний час – і я б так змогла, якби постаралась* (Галина Вдовиченко). Перша частина таких складносурядних структур трансформується в підрядну частину умови зі сполучником *коли б*, який увиразнює умовно-темпоральну семантику, пор.: *...мені б вільний час – і я б так змогла, якби постаралась* ← *Коли б мені вільний час, я б так змогла, якби постаралась*. Уведення замість *коли б* сполучника *якби* зневиразнює часове значення. Лише

Лише

лексичне наповнення першої предикативної частини сприяє ідентифікації його реципієнтом. У деяких випадках (наприклад, уживання імперативів) дериваційні процеси супроводжуються зміною особових форм дієслів за реченневої трансформації, пор.: *Лише не зраджуй себе, тримайся, тримайся висхідного потоку, і тобі вдасться неможливе* (Галина Вдовиченко) ← *Лише якщо не зрадиш себе, триматимешся висхідного потоку, тобі вдасться неможливе*. Зрідка трапляються паратактичні структури з ледве помітними допустовими семантичними відношеннями між формально сурядними частинами, пор.: *Помер Михайло од горілки, і сорока йому не виповнилося* (Жанна Куява) ← *Помер Михайло од горілки, хоч і сорока йому не виповнилося*.

Під час вивчення синтаксису складного речення в ЗВО і ЗЗСО варто звернути особливу увагу на нетипові складносурядні речення з причиново-наслідковими або умовно-наслідковими відношеннями. Вони, як слушно зауважував І. Вихованець, не впливають зі значення єднального сполучника, а створюються семантикою сурядних частин (Вихованець, Городенська & Русанівський, 1983, с. 83). Щоб їх виявити, здобувачі освіти повинні усвідомити, що не сполучник *і*, а лексичне наповнення компонентів, порядок розташування предикативних частин, вищо-часові значення дієслів, в усному мовленні інтонація формують таку семантику, а також навчитися перетворювати складносурядні речення на синонімічні складнопідрядні. Спостережливість та мовне чуття здобувачів освіти розвиватиме розгляд нетипових складносурядних речень поряд із звичайними (що містять єднально-перелічувальні відношення між частинами), а також їхній порівняльний синтаксичний аналіз. Як бачимо з прикладів трансформацій, усі наведені вище складносурядні речення є синтаксичними синонімами, дериватами відповідних складнопідрядних речень, у яких ці семантико-синтаксичні відношення хоч й однобічні, проте набагато виразніші через наявність причинових сполучників підрядності *бо, адже, позаяк*, умовно-часових *якщо, як, коли*, наслідкового *так що*, допустового *хоч*.

Уживання в складносурядних реченнях темпоральних маркерів штибу *від того, тому* і под. сприяє увиразненню каузальних відношень: *Інший Лукаш слухав голос кохання, і від того народжувалась нова історія* (Дара Корній); *...місто наповнюється дrevньою атмосферою, і від того ти*

почуваєшся середньовічним художником (Надія Гуменюк); *Я передаю тобі інструмент, і тому ти ненароком торкаєшся своїми пальцями моєї руки* (Надійка Гербіш); *Бо жінка нещасна, і від того й чоловік коло неї таким стає* (Жанна Куява); *Іванна ступила до училища в сусідський обласний центр, і тому щосуботи приїжджала додому на вихідні* (Жанна Куява), що нерідко підсилюються модально-видільною часткою *саме*: *Корінний киянин завжди має в записнику заповітний телефончик впливового однокашника – і саме тому не особливо тримається за свою теперішню роботу* (Брати Капранови).

Цікавим явищем розмовного стилю є складносурядні речення з приєднувальними змістовими відношеннями й відповідними сполучниками (звідси вони потрапляють і в художню літературу), які на відміну від єднальних набагато експресивніші і виконують не тільки формально-семантичну функцію, а й текстотвірну. Приєднувальні сполучники семантично пов'язують дві предикативні частини, «друга з яких, маючи фіксовану позицію в структурі складносурядного речення, доповнює, уточнює думку, виражену в першій предикативній частині...» (Городенська, 2010, с. 66), а нерідко й посилює її. Серед сурядних сполучників найчіткіше приєднувальну функцію (іноді з відтінком градаційності) передають складені сполучники *та й, і до того ж, і також (і теж)*, напр.: *Навіть зараз його ніхто не зустрів і не провів до кімнати, та й вхідні двері незамкнені* (Наталя Гурницька); *Божевілля якесь: не зовсім вдало зроблена операція, та й реабілітаційний період невірньо проведений...* (Дара Корній); *На дворі вже починало сутеніти, і до того ж бралось на дощ* (Любов Бережна); *Вітри наскрізь продували хатину, і до того ж дощі раз у раз обмивали її стіни* (Любов Бережна); *Софійка була молода, жакхливо молода, і до того ж вона видалась йому просто нестерпно чарівною* (Микола Каленик). У реченні *Я теж йому щось говорила, і теж, певно, щось трагічне* (Ліна Костенко) одночасне вживання прислівника й однозвучного з ним вторинного сполучника увиразнює приєднувальну семантику.

Прихований характер таких семантико-синтаксичних відношень притаманний не всім сурядним структурам, а лише конструкціям з асемантичними сполучниками, які можна випустити без суттєвих змін у структурно-змістовій організації висловлення. Найуживаніший серед них

сполучник *i* (*й*), що не формує єднально-перелічувальні паратактичні конструкції, а приєднує одне або кілька додаткових повідомлень до відносно самостійного змісту першої предикативної частини залежно від комунікативної інтенції мовця й мовленнєвої ситуації. На перший погляд, факт приєднання не завжди помітний, тому такі структури нерідко сплутують з єднальними. Лише вдумливий реципієнт із тонким мовним чуттям розрізнить їх у писемному тексті, а в усному мовленні цьому сприятиме правильне інтонавання приєднувальних висловлень із фразовим наголосом на останній частині і прискореним темпом її вимовлення. Крім того, на приєднувальну функцію другої предикативної частини, тісний її синтаксичний зв'язок з першою вказують повторювані лексеми: **Вовки** перевелись, **і навіть** саме слово "**вовк**" вважалося вже наче дідовою лайкою: «га, **вовк** би тебе з'їв» (Іван Багрянний); особові займенники, що виступають замість іменників: *А тоді зметикував за пару злотих намовити якогось **селянина** з ярмарку зиграти роль свого батька, **і з ним** заявився до директора* (Брати Капранови); *Я говорив зі своїм грецьким **другом**, **і він** пообіцяв взятися за цю справу* (Брати Капранови); *Напевне, сонць у Всесвіті багато, он скільки **зір**, **і їм** числа нема* (Олесь Лупій); прислівники, які підсилюють констатацію раніше повідомлюваного факту: *Калязін говорив щиро, **і тут** я цілком із ним погоджувався* (Андрій Кокотюха); *Вона стояла останньою у лаві на фізкультурі, **і так само**, здавалося, у житті* (Брати Капранови); спільні часові детермінанти: *Бо **за рік** мертва рука ожила і про милицю забув, **і навіть** головні болі припинилися* (Надія Гуменюк).

Важливими маркерами приєднувальних відношень (поряд із займенниками та повторами слів) виступають прислівники із семою динамічності, раптовості: *Дівчина стала смикати за нього, **і враз** її погляд упав на блискучу срібну нитку* (Дара Корній); *За вікном потяга починає сипати **сніг**, **і раптом** уява розцяцьковує кожну **сніжинку**, даруючи їй ім'я та історію* (Надійка Гербіш); *Ти приходиш, сідаєш навпроти мене, **і раптом** в колонках обривається гидотний шансон ...* (Надійка Гербіш). Обмежувально-видільні частки, унаслідок синтаксичної транспозиції, формуючи складені сполучники приєднувального типу, вияскравлюють відповідні семантико-синтаксичні відношення між предикативними час-

тинами складносурядного речення: *...чужі чоловіки у снах маритимуть його циганочкою, **і тільки** він матиме щастя торкатися її тіла, цілувати, пестити...* (Дара Корній); *Жінка в уніформі емоційно ніяк не реагує на заяву, **і навіть** на її обличчі не здригається жоден м'яз* (Наталка Доляк); *Нічого, він зараз добереться до неї, **і тільки** хай вона спробує ще раз обдурити* (Надія Гуменюк). У приєднувальне речення *Мені стає жаль його, **і все-таки** він єдиний у цьому світі, хто любить мене таким, яким я є* (Надія Гуменюк) аналітичний сполучник вносить протиставно-допустовий відтінок (можемо замінити на *проте, однак*).

Чітко вказують на приєднувальний характер змістових відношень між сурядними частинами і складені сполучники з першим компонентом **а**, напр.: *На хвилину раптом стихли голоси, **а також** спинилися тіні* (Любов Бережна); *Колись отут були луги, **а ще й** буяли трави навкруги* (Любов Бережна). Приховані приєднувальні відношення можуть бути граматично оформлені транспонованими асемантичними сполучниками *а, але*, омонімічними до відповідних зіставно-протиставних семантичних сполучників. На відміну від останніх, приєднувальні сполучники чітко не виражають зіставлення чи протиставлення, а лише доповнюють зміст першої (базової) сурядної частини з незначним нашаруванням зіставно-протиставних відтінків, транспонованих від однозвучних з ними семантичних сполучників, напр.: *Мариністи завше були нудними, **а їх** музеї русифікованими* (Ірена Карпа); *Відриваю їх від важливої державної роботи, **а вони** змушені ще й свій дорогий час витратити на дурні балачки зі мною...* (Юрій Винничук); *Знову зирнув він на ту самотню зірку в небі, **а вуста його** склалися гірко* (Валерій Шевчук). Як бачимо, приєднувальна функція сполучника *а* має вияв лише в певних контекстах. Засобами приєднувального зв'язку предикативних частин наведених складносурядних речень виступають також займенникові слова.

Сила мовної експресії значно зростає, якщо мовець (автор) надає приєднувальній частині відтінків порівняльної (чи зіставної) модальності й відповідного інтонавання, напр.: *Лице її закам'яніло, **а очі** погасли* (Валерій Шевчук); *Його мама працювала вчителькою, **а тато** шабашив десь у Росії* (Сергій Жадан); *Лиш вона лізла догори, **а він** – вниз* (Тарас Прохасько); *Коротше, я тобі сказав, **а ти** вже дивись* (Сергій Жадан); *Вони чо-*

мусь нi разу не говорили з ним про минуле, а вiн нiколи не додумався хоч про щось запитати (Тарас Прохасько); Мене заякорило небо, а може, небо я заякорив? (Павло Мовчан). Уживання сполучника *й* замість *а* завуальовує ці відтінкові значення, пор.: Я шукаю вас посеред людства, **й** ви, бува, шукаєте мене (Ніна Горик).

Як відомо, у типових виявах семантичний сполучник *а* виражає зіставні відношення. Лише в певних контекстних умовах він може набувати протиставної семантики, заступаючи власне-протиставні сполучники: Літа нiколи не повертаються до людини, а людина завжди повертається до своїх літ... (Михайло Стельмах). У сполучника *а*, на думку К. Городенської, ступінь категоричності протиставлення сурядних частин найнижчий (Городенська, 2010, с. 61–62). Отож за наявності сполучника *а* адекватно ідентифікувати приховані протиставні відношення адресат може шляхом заміни його на типові протиставні сполучники *але, проте, зате, однак*. Цей прийом потрібно обов'язково застосовувати на заняттях із синтаксису української мови. Крім того, урахувати, що зіставні та протиставні відношення розрізняють за неконтрастним / контрастним характером значень поєднаних предикативних частин складносурядного речення, їх лексичним наповненням, інтонуванням (Городенська, 2010, с. 61). Якщо перші передають «стосунок між двома ситуаціями, які співіснують і зіставляються за відповідною неконтрастною ознакою» (Вихованець, 1993, с. 308), а також «паралельний, незалежний один від одного перебіг дій або процесів чи паралельне перебування двох суб'єктів в якихось станах» (Городенська, 2010, с. 58), то другі – контрастні значення, тобто протилежність, невідповідність, несумісність подій явищ, неможливість їх паралельного чи одночасного існування тощо.

За транспозиції в приєднувальну сферу протиставні сполучники, поєднуючись із підсилювальними частками, формують сполучні комплекси: Пахло чимось напiврозкладеним, **але й** коньяком пахло (Юрій Андрухович); Страху вже не було, **але й** перевтілення зникло, залишивши замість грошей пригоршню старовинних золотих монет... (Степан Процюк); За хвальні пісні ви платили, **але й** згрібали від ясновельможних жменьми (Роман Іваничук); Червоне в тій імлі густо малиновіло, **але й** це тривало недовго (Валерій Шевчук); І якби вони розказували тоді мені все

те, **але** жвони теж мало що пам'ятали, крім кількох фраз (Тарас Прохасько).

Темпоральні детермінанти із семою часової послідовності засвідчують наявність приєднувальних відношень між сурядними частинами: **Спочатку** лунає сурма, **а потім** дзвінкий хлоп'ячий голос бадьоро кричить... (Ірен Роздобудько); Так поводилася лише **в перші дні**, **а потім** усе довкола закрутилось, як ярмаркова карусель навпроти церкви (Наталя Гурницька); **Завтра** я виїжджаю до вас, **а потім** – тільки ми з тобою, будемо вчитися кататись на лижах (Олена Печорна); **Мить** панувала тиша, **а потім** один край полиці обірвався... (Наталя Гурницька), а паузи (на письмі – крапки) їх вияснюють: *І відразу ж дізнаєшся – забагато ти набрав у відро води, чи в сам раз... а потім* вони починають пускати носом бульки... під водою (Любка Дереш). Прийом парцеляції експресивізує приєднувальний характер авторського художнього мовлення: *Тоді приїхали ще вчитель есперанто і власник гектографа. Але на прогулянку містом попросився тільки інструктор* (Тарас Прохасько); *Франц ніколи нікому такого не оповідав. Але я знаю, що найкраще їм було тоді, коли Анна завагітніла* (Тарас Прохасько); *Подорож відкладалася три роки. Але Себастьян нічого не боявся – у нього знову була справжня жінка* (Тарас Прохасько).

У реченнях зі сполучником *але* можемо виявити супровідне допустове значення, а отже й протиставно-допустові відношення між предикативними частинами, шляхом відповідних трансформацій складносурядних конструкцій у складнопідрядні, пор.: *Особливої потреби в цьому не було, але Анна хотіла оживити якнайбільше слів* (Тарас Прохасько) ← *Хоч особливої потреби в цьому не було, але Анна хотіла оживити якнайбільше слів*; *У неї було багато залицьяльників, але вона всім відмовляла, чекаючи на свого юнака* (Степан Процюк) ← *Хоч у неї було багато залицьяльників, але вона всім відмовляла, чекаючи на свого юнака*; *Світло вже вимкнулося, але вони говорили-говорили* (Степан Процюк) ← *Хоч світло вже вимкнулося, але вони говорили-говорили*; *Євка мала якусь думку з цього приводу, але Дані завше бракло уваги дослухати її до кінця* (Ірена Карпа) ← *Хоч Євка мала якусь думку з цього приводу, але Дані завше бракло уваги дослухати її до кінця*.

Особливої уваги з боку реципієнта потребують паратактичні конструкції з прихованими від-

ношеннями, які формально схожі до протиставних речень, проте в змістовому плані асемантичний сполучник *a* репрезентує не протиставлення, а якоесь неочікуване відхилення від правила, напр.: *Ключ має бути до шифру, а тут зашифрована записка веде до ключа!* (Олесь Ільченко). Частіше в розмовному та художньому мовленні вживані складносурядні речення з асемантичним сполучником *i*, які приховано передають порушення якоїсь закономірності, відхилення від очікуваного чи бажаного результату, напр.: *Наша Дарка – і двійка* (Ірина Вільде). Вдумливий реципієнт декодує приховану інформацію так: *Наша Дарка неочікувано замість п'ятірки отримала двійку, чого ніхто не сподівався, адже вона завжди була відмінницею*. Такі семантико-синтаксичні відношення у складносурядному реченні Н. Рула кваліфікує як відношення невідповідності (Рула, 2019, с. 192).

Отож деяким сурядним сполучникам, за значенням К. Городенської, притаманна «функціональна двоплановість, що виявляється у вираженні власного для семантичної групи семантико-синтаксичного відношення або лише вказуванні на нього та в передаванні <...> невластивих семантико-синтаксичних відношень» (Городенська, 2010, с. 103). Спостереження на заняттях з української мови за складносурядними реченнями, дібраними з різностильових текстів, сприятимуть розумінню, що сполучник *i* не завжди є

маркером власне єднальних відношень, сполучник *a* – зіставних, *але* – протиставних, хоч кожен з них, безперечно, спеціалізується на вираженні свого відношення. Нерідко внаслідок відповідної транспозиції у вторинні семантичні сфери, частково десемантизуючись, вони стають виразниками приєднувальних семантико-синтаксичних відношень, які набувають прихованого характеру в структурі складносурядного речення.

Висновки дослідження та перспективи подальших наукових розвідок. Приховані семантико-синтаксичні відношення (зумовленості, невідповідності, темпоральні, приєднувальні, зіставні, протиставні, градаційні тощо) можуть перешкоджати ефективній мовленнєвій комунікації адресанта й адресата, що вимагає від учасників комунікативного процесу ґрунтовних лінгвістичних знань про структурно-семантичну специфіку, синтаксичну синонімію, дериваційні зв'язки, інтонування, пунктуацію, стилістичне використання й виражальні можливості складносурядних речень. Достатні мовнокомунікативні компетенції дозволяють реципієнтові встановити ці відношення й адекватно сприйняти зміст повідомлюваного, а здобувачам освіти належно проаналізувати висловлення на синтаксичному рівні.

Перспективними вбачаємо дослідження прихованих змістових відношень на рівні складнопідрядних і безсполучникових конструкцій.

Література

- Вихованець, І. Р. (1993). Граматика української мови. Синтаксис. Київ : Либідь, 368 с.
- Вихованець, І. Р. (1992). Нариси з функціонального синтаксису української мови: монографія. Київ : Наук. думка, 222 с.
- Вихованець, І. Р., Городенська, К. Г. & Русанівський, В. М. (1983). Семантико-синтаксична структура речення. Київ : Наук. думка, 216 с.
- Городенська, К. Г. (1991). Деривація синтаксичних одиниць: монографія. Київ : Наук. думка, 192 с.
- Городенська, К. Г. (2010). Сполучники української літературної мови: монографія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 208 с.
- Гузенко, С. В. (2019). Складне речення як засіб реалізації мовленнєвого впливу в українських рекламних слоганах. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського : зб. наук. праць. Серія : Філологія (мовознавство)*. Вінниця : ВДПУ, Вип. 28. С. 109–115. <https://doi.org/10.31652/2521-1293-2019-28-109-115>
- Масицька, Т. Є. (2016). Типологія семантико-синтаксичних реченневих залежностей: монографія. Луцьк : ПВД «Твердиня», 416 с.
- Межов, О. Г. (2012). Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць: монографія. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 464 с.
- Межов О. Г., Костусяк Н. М. & Здіховська Т. В. (2023). Приховані семантико-синтаксичні відношення в системі простих ускладнених речень сучасної української мови. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Філологія*. Вип. 60, т.2. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», С. 4–8. <https://doi.org/10.32841/2409-1154.2023.60.2.1>

- Рула, Н. В. (2019). Семантико-синтаксична типологiя складносурядних речень у сучаснiй українськiй мовi: дис. ... кандидата фiлол. наук : 10.02.01. Луцьк, 260 с.
- Христiанiнова, Р. О. (2014). Складнi речення з недиференцiйованим зв'язком у сучаснiй українськiй мовi. *Типологiя та функцiї мовних одиниць* : наук. журнал; гол. ред. Н. М. Костусьяк. Луцьк: Схiдноєвроп. нац. ун-т iм. Лесi Українки, № 2, С. 262-274.
- Христiанiнова, Р. О. (2012). Складнопiдряднi речення в сучаснiй українськiй лiтературнiй мовi: монографiя. Київ : Інститут українськiй мови; Видавничий дiм Дмитра Бурого, 368 с.
- Шульжук, К. Ф. (2010). Синтаксис українськiй мови: пiдручник. 2-ге вид., доп. Київ : Видав. центр «Академiя», 408 с.

References

- Vykhovanets, I. R. (1993). *Hramatyka ukrainskoi movy. Syntaksys* [Grammar of the Ukrainian language. Syntax]. Kyiv : Lybid, 368 s.
- Vykhovanets, I. R. (1992). *Narysy z funktsionalnogo syntaksysu ukrainskoi movy: monohrafiia* [Essays on the functional syntax of the Ukrainian language: monograph]. Kyiv: Nauk. dumka, 222 s.
- Vykhovanets, I. R., Horodenska, K. H. & Rusanivskiy, V. M. (1983). *Semantyko-syntaksychna struktura rechennia* [Semantic and syntactic structure of the sentence]. Kyiv: Nauk. dumka, 216 s.
- Horodenska, K. H. (1991). *Deryvatsiia syntaksychnykh odynyts: monohrafiia* [Derivation of syntactic units: monograph]. Kyiv: Nauk. dumka, 192 s.
- Horodenska, K. H. (2010). *Spoluchnyky ukrainskoi literaturnoi movy: monohrafiia* [Conjunctions of the Ukrainian literary language: monograph]. Kyiv : Vydavnychi dim Dmytra Buraho, 208 s.
- Huzenko, S. V. (2019). *Skladne rechennia yak zasib realizatsii movlennievoho vplyvu v ukrainskykh reklamnykh slohanakh* [Complex sentence as a means of implementing speech influence in Ukrainian advertising slogans]. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu im. M. Kotsiubynskoho. Seriia : Filolohiia (movoznavstvo): zb. nauk. prats.* Vinnytsia: VDP, Vyp. 28. S. 109-115. <https://doi.org/10.31652/2521-1293-2019-28-109-115>
- Masytska, T. Ye. (2016). *Typolohiia semantyko-syntaksychnykh rechennievnykh zalezhnosti: monohrafiia* [Typology of semantic-syntactic sentence dependencies: monograph]. Lutsk: PVD «Tverdynia», 416 s.
- Mezhov, O. H. (2012). *Typolohiia minimalnykh semantyko-syntaksychnykh odynyts: monohrafiia* [Typology of minimal semantic and syntactic units: monograph]. Lutsk: Volyn. nats. un-t im. Lesi Ukrainky, 464 s.
- Mezhov O. H., Kostusiak N. M. & Zdikhovska T. V. (2023). *Prykhovani semantyko-syntaksychni vidnoshennia v systemi prostykh uskladnennykh rechen suchasnoi ukrainskoi movy* [Hidden semantic and syntactic relations in the system of simple complicated sentences of the modern Ukrainian language]. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnogo humanitarnoho universytetu. Seriia: Filolohiia*, Vyp. 60, t.2. Odesa: Vydavnychi dim «Helvetyka», S. 4-8. <https://doi.org/10.32841/2409-1154.2023.60.2.1>
- Rula, N. V. (2019). *Semantyko-syntaksychna typolohiia skladnosuriadnykh rechen u suchasni ukrainskii movi* [Semantic-syntactic typology of complex sentences in the modern Ukrainian language]: dys. ... kandydata filol. nauk : 10.02.01. Lutsk, 260 s.
- Khrystianinova, R. O. (2014). *Skladni rechennia z nedyferentsiiovanyim zviazkom u suchasni ukrainskii movi* [Complex sentences with an undifferentiated connection in the modern Ukrainian language]. *Typolohiia ta funktsii movnykh odynyts: nauk. zhurnal; hol. red. N. M. Kostusiak.* Lutsk: Skhidnoievrop. nats. un-t im. Lesi Ukrainky, № 2, S. 262-274.
- Khrystianinova, R. O. (2012). *Skladnopedriadni rechennia v suchasni ukrainskii literaturnii movi: monohrafiia* [Complex sentences in the modern Ukrainian literary language: monograph]. Kyiv: Instytut ukrainskoi movy; Vydavnychi dim Dmytra Buraho, 368 s.
- Shulzhuk, K. F. (2010). *Syntaksys ukrainskoi movy: pidruchnyk* [Syntax of the Ukrainian language: a textbook]. 2-he vyd., dop. Kyiv: Vydav. tsentr «Akademiiia», 408 s.

Автори

Олександр Межов, доктор філологічних наук,
професор, професор кафедри української мови та
лінгводидактики
e-mail: mezhov.oleksandr@vnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-5299-417X>

Конфлікт інтересів

Автори засвідчують про відсутність конфлікту
інтересів

Authors

Oleksandr Mezhov, Doctor of Philology, Professor,
Professor of the Department of Ukrainian Language and
Linguodidactics
e-mail: mezhov.oleksandr@vnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-5299-417X>

Conflict of Interests

The author(s) declare that they have no conflict of
interest